

Baberti Dergisi / Journal of Babarti

e-ISSN: 3023-4107

Sayı: 20 / 2024 - Aralık

Hitabet Kuralları Çerçevesinde Hutbe Sonları: Eleştirel Bir Değerlendirme

Khutbah Endings in the Framework of Oratory Rules: A Critical Evaluation

Halil İbrahim ÖNDER

Dr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat Ana Bilim
Dalı.

Çanakkale / Türkiye

*Assistant Professor, Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Divinity,
Department of Basic Islamic Studies, Department of Qur'anic Recitation.*

Çanakkale / Türkiye

halili@comu.edu.tr

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 7 Kasım / 7 November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 29 Aralık / 29 December 2024

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Halil İbrahim Önder, "Hitabet Kuralları Çerçevesinde Hutbe Sonları: Eleştirel Bir Değerlendirme" *Baberti Dergisi*, 20 (Aralık / 2024): 43-68.

DOI: 10.47098/babertidergisi.1580826

The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 license.

Öz

Sözün veciz, müessir bir şekilde söylemeyi ve güzel konuşmayı ifade eden hitabet sanatının ana unsurları genel itibarıyla giriş, sunuş, sonuç ve bunlar için hazırlıktır. Önemli yaygın din eğitimi vasıtalarından biri olan cuma hutbelerinin müessiriyeti bu unsurlara gösterilen dikkat ve özenle bağlantılıdır. Hutbelerin, Arapça telaffuzlar yanında Türkçe bölümlerinin dil ile hitabet kurallarına ve mezkûr unsurlara uygunluğu her bakımdan önem arz etmektedir. Kısa konuşma örnekleri olan hutbelerde özellikle girişin ve sonuç bölümünün akılda kalıcı bir şekilde kurgulanması, verilmek istenen mesajın etkisini artıracaktır. Hitabetin stratejik noktası olan son bölümde konuşmanın artık bitirileceğinin ifade edilmemesi hitabetin önemli prensiplerinden biridir. Buna rağmen camilerde irat edilen hutbelerde mezkûr hitabet kuralına dikkat edilmediği ve hutbelere genellikle "Hutbemi şu âyetin meâliyle veya şu hadis-i şerifle bitiriyorum." şeklinde son verildiği müşahade edilmektedir. Dini hitabetin en önemli örneklerinden biri olan hutbelerdeki telaffuz yanlışlarıyla hutbelerin uygun bir şekilde bitirilmemesi, bu çalışmanın problemini teşkil etmekte dolayısıyla olumlu örneklerle mezkûr yanlışın tashihi hedeflenmektedir. Bu hedef doğrultusunda öncelikle hitabetin ana unsurları ile bunlar içinden söze nihayet vermenin önemi ele alınmış ve iki yıllık bir zaman diliminde camilerde irat edilen hutbeler içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Daha sonra literatür taraması yöntemiyle Cumhuriyet dönemi ilk hutbe örneklerinden başlanarak öne çıkan bazı hutbe kitaplarından örneklerle söze nihayet vermenin muhtemel kalıpları ele alınmıştır. Çalışmanın, söz konusu yanlışın tashihi ve hutbelerin daha nitelikli hazırlanmasına dolayısıyla da ilgili literatüre katkı sağlaması beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Kur'ân-ı Kerîm, Hutbe, Hitabet, Hitabet Unsurları.

Abstract

Rhetoric, which refers to expressing words concisely, effectively, and speaking eloquently, generally consists of the main elements of introduction, presentation, conclusion, and preparation for these stages. The effectiveness of Friday sermons, one of the most important tools of non-formal religious education, is related to the attention and care given to these elements. The appropriateness of the Turkish sections, alongside Arabic pronunciations, to language and rhetorical rules and the aforementioned elements is crucial in every respect. In khutbahs, which are examples of short speeches, structuring the introduction and conclusion sections in a memorable way will enhance the impact of the intended message. Not indicating the end of a speech in the final section, which is the strategic point of rhetoric, is a key principle of effective oratory. Despite this, it is observed that the sermons delivered in mosques do not pay attention to the aforementioned rule of oratory and usually end with "I end my sermon with this verse or this hadith". The pronunciation mistakes in khutbahs, which are one of the most important examples of religious oratory, and the inappropriate ending of khutbahs constitute the problem of this study, and therefore it is aimed to correct the aforementioned mistake with positive

examples. In line with this goal, first of all, the main elements of oratory and the importance of concluding the speech among them were discussed and the sermons delivered in mosques in a period of two years were analyzed by content analysis method. Subsequently, using the method of literature review, the possible formulas for concluding a speech were examined, beginning with early khutbah examples from the Republic era and examples from prominent khutbah books. It is expected that this study will contribute to the correction of this mistake and to the preparation of sermons in a more qualified manner and thus to the related literature.

Keywords: Qiraat, The Holy Qur'an, Khutbah, Oratory, Elements of Oratory.

Giriş

Fertleri ve toplumu yücelten hatta insanın toplum oluşturmasını sağlayan ve kitle iletişim vasıtasıyla milyonları da etki altına alan sözün en güçlü ve kusursuz biçimi hitabet sanatıdır. Kitleleri peşinde sürükleyenler, toplumu etkileyenler bu sanattan hep istifade etmişlerdir.¹ En eski devirlerden bu yana hayatîyetini ve önemini devam ettiren hitabet, sözü güzel bir şekilde söylemenin veya güzel konuşmanın sanatıdır. Muhtevasına göre dinî, siyasî, askerî, hukukî, akademik, resmî olabilen veciz ve müessir konuşmalarla bir topluluğa bilgi ve öğüt verme amaçlanabileceği gibi muhatapları bir fikre inandırmak ve onları ikna etmek de hedeflenebilir.² Güzel ve belîğ bir üslûpla etkili söz söyleme ve konuşma sanatını ifade eden hitabet, dinî saikler yanında siyasî ve toplumsal açılardan da önemli işlev gören bir hüviyete sahiptir.³

Az sözle çok şey söyleyebilmenin ifadesi olarak “cevâmiu'l-kelîm”⁴ olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) insanlara hitabı, risâletin önemli özelliklerinden biridir. Özellikle dinin açıkça tebliğ edilmesi emrinden sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) insanlara toplu hitaplarda bulunmuştur. Risâlet süresi boyunca irşad ve tebliğ noktasında ehemmiyet arz eden hutbeler, Hz.

¹ Nesim Sönmez, “Cahiliyye Döneminde Hitabet”, *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi* 8/2 (2016), 820-840.

² Mustafa Uzun, “Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 145-169.

³ Söz ve hitabet için bk. Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd* (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983), 4/145-147; Saliha Özdeğirmenci, *Hz. Peygamberin Hutbe ve Hitabeleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 10-13; Mehmet Şamil Baş, “Sözü Güzel Söylemenin Toprağını İşlemek”, *Hatibin Hitabeti*, ed. İmran Çelik vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 19-50.

⁴ bk. M. Yaşar Kandemir, “Cevâmiu'l-kelîm”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993).

Peygamber'in (s.a.v.) ashabı ile kurduğu bağda önemli bir rol üstlenmiştir.⁵ Allah Resûlü (s.a.v.) hitabetin gereklerini yerine getirmede sorular sormak, yüksekçe yere çıkmak, tekrarlar yapmak, muhatap kitleyi dikkate almak gibi birçok hususiyeti gözetmiştir.⁶ Cahiliye döneminde hatiplik ve hitabet önemli bir toplumsal işlev görmüş⁷ İslâmiyetle birlikte cuma ve bayram hutbeleri toplumu bilgilendirme için dini iletişim aracı vazifesini yüklenmiştir.⁸ İslâm'ın ilk yıllarından bu yana birçok zaferin itici gücü olan hutbelerin kalplerde bıraktığı tesirlerle Müslümanlar fetihten fethetme koşmuşlardır.⁹

Hitabet sanatıyla ilgili eserlerde hazırlık safahatından başlanarak bir sunum içerisinde konuların nasıl işleneceği, hatibin bu esnadaki jest ve mimiklerinden mikrofon kullanımına kadar birçok mevzuya açıklık getirildiği görülmektedir. Hatta hitabet sanatıyla ilgili zikredilen kuralları; söze hazırlığın, söze başlamanın ve sözü bitirmenin kaideleri olarak özetlemek mümkündür. Bir konuşmaya hemen başlanılmayıp kürsüye çıktığında dikkat çekmek üzere beş altı saniye sessizce beklenilmesi, başlarken özür dilenmemesi, muhataplara uygun hitap cümleleriyle hitap edilmesi, iktibas, hikâye, soru, bir yanlısın tashihi gibi yollarla dinleyiciler üzerinde merak uyandıracak şekilde başlanması hitabetin etkili olabilmesi için söze başlangıç metodlarından bazılarıdır.¹⁰

Söze başlama ve nihayet vermenin incelikleriyle başlangıç ve bitiriş arasındaki estetik sunumun adı olan hitabet sanatında başlangıç ve sunum kadar, söze son verme anlamındaki finalin de vurgulu olması gerekmektedir. Zira sözü etkileyici bir şekilde bitirmek, anlatılmak istenen hususun akılda kalıcılığını artıracaktır. Her cuma okunan hutbelerde hitabet sanatının hususiyetlerinin dikkate alınması önem arz etmektedir. Bu çalışma, hutbelerdeki hitabetin ana unsurlarından biri olan sözün nihayete erdirilmesi noktasındaki bir yanlısın tashihine yöneliktir. Zira camilerde okunan hutbelere, konuşma sanatıyla ilgili eserlerde uygun karşılanmayan "Sözümü artık bitiriyorum, hutbemi bir âyet meâliyle bitiriyorum." şeklinde son

⁵ Saliha Özdeğirmenci, "Hz. Peygamber'in Hutbelerinde Tarihsel Bağlam: Mekke'de İlk Hitap", *Baberti* 18 (2023), 1-25.

⁶ Detaylı örnekler için bk. İbn 'Abdirabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, 4/147-148; Muhammet Yılmaz, "Hz. Peygamber'in Hitabeti", *Hatibin Hitabeti*, ed. İmran Çelik vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024), 79-103; Özdeğirmenci, *Hz. Peygamberin Hutbe ve Hitabeleri*, 15-19.

⁷ bk. Sönmez, "Cahiliye Döneminde Hitabet".

⁸ Özdeğirmenci, "Hz. Peygamber'in Hutbelerinde Tarihsel Bağlam: Mekke'de İlk Hitap", 5-6.

⁹ bk. Ahmet Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966), 1-2/6-7.

¹⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Nejat Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet* (İstanbul: Avcı Ofset Matbaacılık, 1998), 89-118; Dale Carnegie, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, çev. Ömer Rıza Doğrul (İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 1949), 146-162.

verildiği müşahede edilmektedir. Araştırma kapsamında iki yıllık bir zaman diliminde camilerde sunulan hutbeler, mezkûr problem açısından incelenmiş ve nihayetinde müşahede edilen husus somutlaşmıştır. Hutbelerin bitiriliş üslûbunda uzun zamandır var olduğu düşünülen bu kalıbın izi sürülmüş ve bu düşünceyle Cumhuriyet döneminden itibaren yayımlanarak öne çıkan birçok hutbe kitabı incelenmiştir. İncelenen hutbelerde de yer yer görülen bu metodun tam olarak ne zaman başladığı bilinmese de Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren basılan hutbe kitaplarıyla daha sonraki birçok hutbeye dair eserde kullanılmadığı aşikârdır. Günümüzde hutbelerin tek bir metin halinde Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanarak bütün camilerde okunmak üzere yayımlanması sebebiyle bu hutbe bitiriş tarzı, bütün camilerde tekrarlanmakta ve aynı husus birçok haftalar tekrar edildiği için de olumsuz anlamda dikkat çekmektedir. Dolayısıyla söz konusu yanlışın tashihini camilerde görevli imam-hatipler inisiyatif olarak yapabilirse de daha çok Diyanet İşleri Başkanlığı'nun hutbe hazırlama noktasındaki sorumlu biriminden beklemek gerekmektedir.

Hutbelerle ilgili birçok çalışma¹¹ yapılsa da mezkûr problemle ilgili bir yayına rastlanmamıştır.

1. Hitabetin Ana Unsurları Bakımından Hutbeler

Hitabetin ana unsurlarını genel itibariyle giriş, sunuş, sonuç ve bunlar için hazırlık olarak özetlemek mümkündür. İkinci Diyanet İşleri Başkanı M. Şerefeddin Yaltkaya (ö. 1947) hitabetin esaslarını; konunun temeli olan fikrin kabul ettirilmesi için yolların hazırlanması, bunların düzenlenip tanzim edilmesi ve hepsinin de güzel bir surette yapılması şeklinde üç bölümde incelemiştir.¹² Hutbeler de başlangıç, maksadı beyan ve son olmak üzere üç ana unsura ayrılabilir. Bunlardan başlangıç aşaması, bedendeki yüz mesabesinde olup insanın teşhisinin yüz ile olması gibi hatibin konuşmasının değeri de başlangıçta belli olur. Dolayısıyla hatip maksadını belirtmeli, ona cazip ve güzel bir şekil vermelidir. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.v.) de hutbe başlangıçlarında Allah Teâlâ'nın güzel isimlerini ve yüce vasıflarını müessir bir şekilde ifade etmiştir. İkinci olarak gayenin ve maksadın beyan edilmesi

¹¹ Bazı örnekler için bk. Kamil Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (15 Ocak 2016), 93-107; Şükrü Keyifli, "Hutbe ve Vaazların Dili ve Üslubuyla İlgili Yaşanan Olumsuzluklar", *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (30 Eylül 2019), 25-41; Erhan Akın - Muhamed Karakaya, "Hutbelerde Kullanılan Dil Üzerine Bir İnceleme", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33/3 (26 Eylül 2023), 1159-1171.

¹² M. Şerefeddin Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler* (İstanbul: Maarif Kütüphanesi ve Matbaası, 1946), 5.

gerekmektedir. Hutbenin üçüncü unsuru olan son bölüm ise dinleyicilerin dimağlarında tekrar edilip kalması muhtemel bir bölüm olup başlangıç kadar hatta ondan daha ehemmiyeti gerektirir. Kur'ân-ı Kerîm'de de etkili bitirmenin örneklerini bulmak mümkündür. Zilzâl sûresinin son âyetlerinin "Kimin zerre ağırlığınca hayır işlerse onu göreceği ve kimin de zerre ağırlığınca şer işlerse onu göreceği" şeklinde bitmesi bunun en güzel misallerinden biridir.¹³

Hitabet sanatında söze başlamanın ve bitirmenin ayrı bir önemi vardır. Hatta hitap ederken sunum arasında söylenilecek olanlardan daha çok başlangıç ve bitiş kısmına özel bir hazırlık yapılması gerektiğinin altı çizilmekte¹⁴ ve nice kudretli hatiplerin sözlerini bitirdikleri son cümleleri ezberledikleri ifade edilmektedir.¹⁵ Dolayısıyla sözü bitirmek de en az söze başlamak kadar önemli olup gayet iyi sayılabilecek bir konuşmanın bitirilişi zayıf olduğu takdirde heba olma ihtimali yüksektir. Çok iyi konuşmaların başarısı biraz da sözün etkili bir biçimde bitirilmesine bağlıdır. Hitabenin stratejik noktası olarak konuşma sonları, dinleyicilerde tesir uyandırma adına hatibin elindeki son fırsattır. Sözü kısa bir özetle, hislere hitap etmek suretiyle, sorular sorarak, giriş cümlesine atıf yaparak, şiir ve özdeyişlerden iktibaslarla bitirmek etkili hitabet tekniklerinden sayılmaktadır.¹⁶

Sözü bitirme noktasında sayılan en önemli hususlardan biri de sözü bitirdiğini söylememektir. Hatta bu husus, "Sözü bitir ama bitirdiğini söyleme" şeklinde dile getirilmektedir. Bu konuda hatiplerin sık sık "Konuşmamı kesiyorum.", "Sözlerimi burada bitiriyorum." gibi amatörce bitiriler yaptıkları ama bunun tecrübesizliğin ilanı olmaktan başka bir şey olmadığı ifade edilmektedir. Hatta "Söyleyecek başka bir şeyim olmadığı için bitiriyorum." diye konuşmayı bitirmenin; zayıflığı, korkaklığı ve kürsüden kaçışı temsil ettiği de dile getirilerek konuşmacılara "Konuşmamı bitiriyorum." demeden sözü bitirmeyi öğrenmek tavsiye edilmektedir.¹⁷ Bir konuşmada en can alıcı noktalardan biri de sözün sonu, hatimesidir. Zira son olarak söylenen sözlerin hatırlanma ihtimali daha yüksektir. Sözü, "Söyleyeceklerim bundan ibaret, sözü kesmek gerekiyor." gibi cümlelerle bitirmek affedilmez bir hata olarak görülmektedir.¹⁸

¹³ Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*, 10-11.

¹⁴ bk. Carnegie, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, 146-147.

¹⁵ bk. Carnegie, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, 184.

¹⁶ bk. Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet*, 119-146; Carnegie, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, 182-193.

¹⁷ Muallimoğlu, *Bütün Yönleri ile Hitabet*, 120.

¹⁸ Carnegie, *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*, 182-183.

Hz. Peygamber (s.a.v.) hutbelere hamd, istiğfar ve dualarla başlamış bize ulaşan bir hutbesini selam ile diğerini yüce Allah'ı tâzim cümlesi olan "ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billah'il-aliyyi'l-azîm" ifadesiyle bitirmiştir.¹⁹ Veda hutbesinde ise önce bir soru ile "Tebliğ ettim mi?" diye sormuş daha sonra da "Şahit ol Allah'ım!" diyerek sözünü nihayete erdirmiştir.²⁰ Dolayısıyla İslâm'ın ilk hutbe örnekleri incelendiğinde hutbelerde hamd ü sena, Allah'ı ta'zîm ve Allah Resulüne salât ile başlama şeklinde tek bir yöntem uygulanırken hutbelerin hitama erdirilmesi noktasında böyle yeknesak bir uygulama yerleşmemiştir. Hutbelerin bazen bir Kur'an âyetiyle, bazen Allah'ı tâzim ve temcîd ile bazen "selamün aleyküm" ibaresiyle bazen şiir, dua veya istiğfar vb. şekillerde nihayete erdiği müşahede edilmiştir. Hutbelerinin sonlarında Hz. Ebu Bekir'in genellikle "Allah'ım! Ömrümün en hayırlı kısmını ahiri, amelimin en hayırlı kısmını sonu, günlerimin en hayırlısını sana kavuştuğum gün eyle." diye, Hz. Ömer'in ise sık sık "Allah'ım! Beni gaflet içerisinde bırakma, gaflet içindeyken ruhumu kabzetme, beni gafillerden kılma." diye dua ettikleri ifade edilmektedir.²¹ Gerek Kur'an-ı Kerîm'in sûre-i celile sonlarında gerekse hadis-i şeriflerde söze güzel ve etkili bir şekilde son vermenin pek çok örneğini bulmak mümkündür.²²

Hitabetin ana unsurlardan biri de hutbenin Arapça bölümleridir. Hatibin ister içinden okuduğu dualarda isterse hitabe şeklinde okuduğu ilk ve ikinci hutbelerde sık yapılan belli hatalar özetlenebilir. Bu hatalar incelendiğinde bazı harflerin yanlış seslendirilmesi gibi mahreç hatalarının ön planda olduğu görülecektir. Arapça hutbe kısımlarında da Türkçe hutbede olduğu gibi vurguya dikkat edilmelidir. Özellikle bu kısımların bir hitabet formatı içerisinde muhatap kitleye hitap edildiğinin bilinciyle sunulması gerekmektedir. Sürekli dile getirildiği halde yanlış bir şekilde uygulamaya devam edilen en önemli vurgu yanlış ise hutbe sonlarında okunan Nahl sûresinin 90. âyetindedir. Zira âyet-i kerimede nefes yetmemesi sebebiyle genel olarak yanlış yerde vakfedilmekte ve yanlış şekilde ibtidâ yapılmaktadır.²³

¹⁹ bk. Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn* (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1987), 171-175.

²⁰ bk. Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn*, 175-176.

²¹ Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn*, 197-198.

²² Farklı örnekler için bk. Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-Alevî, *Riâyetü Hâli'l-muhâtab fî Ehâdisi's-Sahihayn-Dirâse Belâğiyye Tahlîliyye* (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1428), 703-706.

²³ Nitekim Abdurrahman Çetin Hoca genel bir hata için uyarı diyerek bu hatayı vakf-ı kabih dairesinde işlemektedir. bk. Abdurrahman Çetin, *Kur'an Okuma Esasları* (Bursa: Emin

2. Camilerde Okunan Hutbelerin Bitirilme Keyfiyeti

Cuma ve bayram namazlarında okunan hutbeler zaman zaman din görevlileri tarafından hazırlansa da daha çok Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından hazırlanmaktadır. Eski uygulamada başkanlık tarafından örnek hutbe ve hutbe mecmuaları/ kitapları yayımlanmış, din görevlileri de bu eserlerden istifade etmişlerdir. Günümüzde ise hutbeler Diyanet İşleri Başkanlığı Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü bünyesinde hazırlanıp ilgili internet sitesinde yayımlanmakta ve bütün camilerde hazırlanan bu hutbe okunmaktadır. Hatta hutbeler Türkçe'nin yanında Arapça, İngilizce, Rusça, Fransızca, Almanca, İspanyolca ve İtalyanca olarak da yayımlanmaktadır.²⁴

Mezkûr sitenin hutbe arşivinden güncel ve daha önceki hutbelere ulaşmak mümkündür. Bu itibarla makalemizde 2021 yılının son yarısından başlamak üzere 2023 yılının ilk yarısına kadar bayram namazları da dahil olmak üzere iki yıllık hutbeler incelenmiştir. Buna göre 2021 yılı temmuz ve aralık ayları içinde okunan yirmi yedi hutbeden on üçünde hutbenin bitirildiği ifade edilmiştir. 2022 yılında okunan bayram namazları da dahil elli dört hutbenin otuz ikisinde hutbeye, artık sözün sonuna geldiği ifade edilerek son verilmiştir. 2023 yılının ocak ve haziran ayları arasındaki hutbelerde ise iki bayram namazı da dahil yirmi sekiz hutbe irat edilmiştir. Bu hutbelerin on dördünde, hutbenin bitirileceği beyan edilmiştir. Böylece inceleme alanı içerisindeki iki yıllık süreçte toplam itibariyle yüz dokuz hutbeden elli dokuzunda hutbelere, sözün bitirildiği ifade edilerek son verilmiştir. Bu sonuca göre iki yıl içinde okunan hutbelerin %54'üne, yani yarısından çoğuna, hutbenin bitirildiği ifade edilerek nihayete erdirildiği görülmüştür.

Araştırma kapsamı içindeki hutbelerin son bölümünde "hutbemi bitirirken"²⁵, "hutbeme son verirken"²⁶, "hutbemin sonunda"²⁷ gibi ifadelerle artık sözün nihayete ereceği dile getirilmektedir. Aynı şekilde hutbelerin konusuyla ilgili âyet, hadis veya söz aktarımlarının da "Hutbemi Asr

Yayımları, 2010), 271; Ayrıca bk. Mehmet Kara, *Mushaflarda Alametler (Türkiye Örneği)* (Ankara: İlahiyât, 2023), 83-84.

²⁴ bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Hutbeler" (Erişim 08 Ağustos 2023).

²⁵ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Baba cennete açılan kapı", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (23 Haziran 2023); Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Kurban; Tevhidin Sembolü, İslâm'ın Şiârı", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (16 Temmuz 2021); Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Önce Tedbir Sonra Tevekkül", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (11 Kasım 2022).

²⁶ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Hayat Rehberimiz Kur'an", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (04 Kasım 2022).

²⁷ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Takva, Hayâ ve Tesettür", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (16 Eylül 2022).

sûresiyle bitiriyorum.”²⁸ örneğine benzer şekilde yapıldığı dikkat çekmektedir.

3. Hutbe Kitaplarında Hutbeleri Bitirme Keyfiyeti

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından Osmanlıca baskılı ilk hutbe derlemesi *Türkçe Hutbe* isimli kitap olup 51 hutbeyi muhtevîdir.²⁹ Bu kitaptaki hutbelerin hiçbiri, sözün artık nihayetine gelindiği ifade edilerek bitirilmemiştir. Aksine farklı ve etkili söz sonu örneklerine yer verilmiştir. Bu hutbelerin son bölümlerinde bazen “Hülâsa”³⁰, “Öyleyse ey cemaat-i müslimin!”³¹, “El hâsıl ey cemaat-i müslimin!”³², Binaenaleyh ey ihvân-i din!”³³ gibi ifadelerle sözün toparlandığı görülse de bunların hiçbiri “Şu şekilde hutbemi bitiriyorum” ifadesi gibi olumsuz bir niteliğe sahip değildir. Kitapta hutbeler dua, nasihat ve telkin, soru, âyet ve hadis-i şerif hatırlatması gibi örneklerle bitirilmiştir.

Ahmet Hamdi Akseki'nin (ö. 1951) hazırladığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından birinci cildi 1936, ikinci cildi de 1937'de basılan³⁴ *Yeni Hutbelerim* isimli hutbe kitabındaki toplam yüz elli bir hutbeden hiçbirinde sözün bitirildiği ifade edilmemiştir.³⁵ Sadece bazı hutbelerin son paragraflarına doğru “Hülâsâ”, “Sözün kısası” gibi ifadeler kullanılmıştır.³⁶ Bu örnek hutbelerin son bölümleri hutbe konusuyla ilgili özlü cümlelerle bitirilmiştir. Bunun yanında hutbelere hadis aktarımı, nasihat, temenni ifadeleri ve dualarla nihayet verildiği görülmektedir. İlk zamanlardaki diğer hutbe kitaplarında olduğu gibi bu hutbelerin Arapça kısımlarında her bir hutbe için ayrı ve konuyla mütenasip hamdele ve salvele örneklerine yer verilmiştir.³⁷

²⁸ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Üç Aylar: Rahmet ve Mağfîret Vesilemiz”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (28 Ocak 2022); Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Ticaret Hayatında Helal Haram Bilinci”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (17 Eylül 2021).

²⁹ Bu kitap ve başkanlığın yayınladığı diğer hutbe kitapları için bk. Mehmet Bulut, “Başkanlığın Hutbe Kitapları: Yeni Hutbelerim ve Diğerleri”, *Diyanet Aylık Dergi* 346 (Ekim 2019), 30-33. Yazar başkanlığın bastığı ilk hutbe kitabı olup yazarı belli olmayan “Türkçe Hutbe” isimli bu kitabın da Ahmet Hamdi Akseki tarafından yazıldığını ifade etmektedir.

³⁰ *Türkçe Hutbe* (İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1928), 12-16.

³¹ *Türkçe Hutbe*, 25-28.

³² *Türkçe Hutbe*, 30-33.

³³ *Türkçe Hutbe*, 34-37.

³⁴ bk. Bulut, “Başkanlığın Hutbe Kitapları: Yeni Hutbelerim ve Diğerleri”.

³⁵ bk. Akseki, *Yeni Hutbelerim*.

³⁶ Bu ifadelerin geçtiği hutbeler için bk. Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/1-2/102 ,271, 275, 399, 451, 489, 499, 536, 561, 609.

³⁷ Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/65-68.

M. Şerefeddin Yaltkaya tarafından hazırlanan *Hatiplik ve Hutbeler* kitabının ilk bölümlerinde hitabet ile ilgili değerlendirmelerden sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) ve Hulefâ-i Râşidîn'den hutbelere yer verilmiştir. Daha sonra verilen 61 hutbe örneğinin hiçbirinde ise yine hutbenin bitirildiğine dair bir imaya yer verilmemiştir.³⁸ Bu kitaptaki örnek hutbelerin son bölümlerini diğer hutbe kitaplarından ayıran en bariz farklılık bu örnek hutbelerin hepsinin hutbeyle mütenasip bir dua ile bitmesidir.

Numan Kurtulmuş'un (ö. 1952) 1970 yılında basılan *Cuma ve Bayram Hutbeleri* isimli kitabındaki yetmiş dört hutbenin hiçbirisinde hutbenin bitirildiği ifade edilmemiştir.³⁹ Kitaptaki hutbe örneklerinin daha çok "Dua edelim.", "Yalvaralım." tarzında dilek ve temenni cümleleriyle bitirildiği görülmektedir. Söz konusu kitabın ilk baskısının 1952 yılı olduğu⁴⁰ düşünüldüğünde bu kitaptaki hutbelerin 1950 yılından öncesine tekabül ettiği ve o yıllarda böyle bir alışkanlığın başlamamış olduğu ifade edilebilir. Zira Şemseddin Yeşil (ö. 1968) tarafından hazırlanan ve yine aynı yıllarda bizzat camilerde de okunduğu anlaşılan⁴¹ elli beş hutbeden hiçbirinin sonunda hutbenin bitirileceği söylenmemiştir. Kitaptaki hutbeler genelde son cümlelere doğru bazı teşvik edici dilek ve temennilerden sonra konu ile uyumlu dualarla son bulmaktadır. Hatta çoğu hutbe söz konusu dua faslından sonra "Bizden ikdâm, senden ikbâl" duasıyla bitirilmiştir.⁴²

Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın (ö. 1978) *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler* başlıklı kitabının ilk cildinde altmış altı hutbe mevcuttur. Bu hutbelerden sadece dört hutbede hutbenin sona ereceği ifade edilmiş, bir hutbede de son bölümde "Hülâsa"⁴³ denilerek paragrafa başlanmıştır. Bunlardan bazılarında da farklı bir üslûp söz konusudur. Örneğin altıncı hutbe olan "Din ve Takva" isimli hutbenin son bölümü şöyledir. "Son söz: Saadet takvadadır. Takva, dünyanın güneşi, kabrinizin baharı, ahiretinizin saadet sabahı olsun."⁴⁴ Buradaki ifade her ne kadar sözü bitirdiğini söylemenin farklı bir şekli olsa da değişik bir üslûp söz konusu olduğu için

³⁸ bk. Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*.

³⁹ İnceleme için bk. Numan Kurtulmuş, *Cuma ve Bayram Hutbeleri* (İstanbul: Fatih Matbaası, 1970).

⁴⁰ bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Âmentü Şerhi", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991).

⁴¹ bk. Semih Ceyhan, "Yeşil, Şemseddin", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013).

⁴² bk. Şemseddin Yeşil, *Divanü'l-huteb: İslâmın Ruhunu, Kâinatın Gidişini Bildiren Hutbelerim* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1976).

⁴³ Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler* (İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1966), 1/69-74.

⁴⁴ bk. Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1966, 1/87-90.

diğer ifadelerdeki gibi rahatsızlık verici değildir. Diğer örneklerde ise “Sözlerime nihayet vermek isterim.” ya da “Sözlerime son verirken” gibi ifadeler kullanılmıştır.⁴⁵ Güzelyazıcı'nın mezkûr kitabının ikinci cildinde var olan doksan dokuz hutbeden sadece ikisinde hutbenin bitirildiğine dair işaret vardır.⁴⁶ Bunun yanında iki hutbede “Sözün hülâsası”⁴⁷, bir hutbede “Sözün kısası”⁴⁸, bir hutbede “Hülâsa”⁴⁹, bir hutbede de “Son söz: İmanlı yaşayın, mutlu ölün.”⁵⁰ şeklinde hutbenin bitirildiği, ilgili ifadelerle ima edilmiştir. Ancak bunların dışında diğer hutbelerin hiçbirinde bahse konu olan hutbenin bitirildiği ifadesi yer almamaktadır. Sözün başlangıcı açısından da yine Arapça hamdele bölümlerinin her hutbe için ayrı ayrı hazırlandığı kitapta hitabet kurallarına uygun olarak hemen her hutbede hutbenin konusu baştan bir cümleyle ifade edilmiştir. Hitabet seviyesi olarak edebi bir dilin kullanıldığı hutbelerde özellikle hutbelerin yaygın eğitim vasıtası olmaları göz önüne alınca önem arz eden özlü ve kısa spot cümlelerin kullanımı hatta hutbe sonlarının bu şekilde bitirilmesi dikkat çekici mahiyettedir.⁵¹ Güzelyazıcı'nın, hutbeleri genellikle kısa, özlü ve edebi dua ve temenni cümleleriyle bitirdiği görülmektedir.⁵² Her ne kadar çok az da olsa Abdurrahman Güzelyazıcı'nın bu hutbe kitaplarında söz konusu kullanımın bazı örneklerine rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu kullanımları ilk örnekler saymak mümkündür.

1960'lı yıllarda Ankara Hacı Bayram Camii'nde Tahsin Yaprak (ö. 2013) tarafından okunan hutbelerden oluşan *Sesleniş* isimli kitabın birinci cildinde mevcut olan altmış üç hutbeden sadece bir hutbenin iki yerinde sözün bitirildiği belli edilmiştir.⁵³ Aynı yazarın yirmi beş hutbeden oluşan *Sesleniş* kitabının ikinci cildinde ise hiçbir hutbede sözün bitirildiği hutbenin sonunda ifade edilmemiştir.⁵⁴ Daha çok dua ve temenni cümleleriyle bitirildiği görülen söz konusu hutbelerde diğer hutbe kitaplarından ve günümüz hutbelerinden

⁴⁵ Örnekler için bk. Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1966, 1/1/119-124, 264-268, 379-384.

⁴⁶ bk. Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler* (İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1970), 2/52, 78.

⁴⁷ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/276,471.

⁴⁸ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/361.

⁴⁹ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/535.

⁵⁰ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/560.

⁵¹ Örnekler için bk. Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/588, 577, 201, 304, 314, 393.

⁵² Başlangıç ve bitiriş itibarıyla örnek mahiyetinde hutbeler için bk. Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/113-118, 238-240, 411-416.

⁵³ bk. Tahsin Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Dini Ahlaki Hitabeler* (Ankara: Kardeşler Kitabevi, 1964), 1/168-171.

⁵⁴ bk. Tahsin Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Hutbeler* (Ankara: Kardeşler Kitabevi, 1968).

farklı bir üslûp gözden kaçmamaktadır. Zira bazı hutbeler emir üslûbuyla bitirilmiştir.⁵⁵ Aynı şekilde hitap cümleleri de farklılık arz etmektedir. Hutbelerdeki genel kullanımın aksine bu hutbelerde “Muhterem Müslüman!”⁵⁶ gibi tekil şahsa hitap üslûbunun kullanıldığı görülmektedir. Hatta aynı üslûp hutbe sonlarında da kullanılmıştır.⁵⁷

1952-1957 yılları arasında Hacı Bayram Camii’nde Mustafa Runyun (ö. 1988) tarafından okunan hutbeler de kitaplaştırılmış ve bu kitaptaki kırk yedi hutbenin hiçbirinde sözün sonunda hutbenin bitirildiği ifade edilmemiştir.⁵⁸ Her birinde konu ile mütenasip Arapça hamdele ve salvele örneklerine yer verilen hutbeler diğer hutbe kitaplarına nazaran kısa tutulmuş⁵⁹ ve konuyla ilgili özlü bir cümle, âyet ve hadis aktarımı veya dua, dilek ve temennilerle bitirilmiştir. Talat Koçyiğit (ö. 2011) tarafından hazırlanan *Hutbeler Sohbetler Va’z ve Nasihatlar* isimli kitaptaki hutbe örneklerinin hiçbirinde hutbenin bitirildiğine dair ifadeye yer verilmemiştir.⁶⁰ Yine Celal Yıldırım (ö. 2019) tarafından hazırlanan *Hutbe Müslümanlara Öğütler* isimli kitaptaki elli hutbenin hiçbirisinde hutbenin bitirildiği dile getirilmemiştir.⁶¹ Hutbe ahkâmının anlatıldığı ilk bölümün ardından farklı konulardaki hutbeleri ihtiva eden on bir bölümde yetmiş dokuz hutbenin yer aldığı Osman Şekerci (ö. 2003) tarafından hazırlanan *Hutbeler*⁶² isimli kitaptaki hutbe örneklerinde bir hutbe haricinde⁶³ bu şekilde bir kullanıma rastlanmamıştır. Farklı konu başlıklarına ayrılmış ve uzun bir süre zarfında bizzat okunmuş hutbelerden oluşan *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler* isimli kitaptaki yüz otuz sekiz hutbede biri hariç⁶⁴ hutbenin nihayete erdiği ifade edilmemiştir.

Süleyman Ateş tarafından okunan hutbelerin kitaplaştırılmasından oluşan *Hutbe* isimli kitapta kırk dokuz hutbeden sadece beşinde hutbenin bitirildiği ifade edilmiştir.⁶⁵ *Süleymaniye’den Hitap* ismiyle kitaplaşan Ömer Öztop tarafından hazırlanan hutbelerin sonunda daha çok dilek, temenni ve dua cümleleriyle kısa ve özlü cümle kalıbı kullanılmıştır. Ancak bazı

⁵⁵ bk. Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Dini Ahlaki Hitabeler*, 1/23-27.

⁵⁶ bk. Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Dini Ahlaki Hitabeler*, 1/120.

⁵⁷ bk. Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Dini Ahlaki Hitabeler*, 1/149, 232.

⁵⁸ bk. Mustafa Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim* (İstanbul: Kader Yayınları, 1966).

⁵⁹ Genellikle birer sayfalık olan bu hutbe örneklerinin içinde tek paragraf veya iki paragraflık örnekler de mevcuttur. bk. Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 108-109,116-117.

⁶⁰ bk. Talat Koçyiğit, *Hutbeler Sohbetler Va’z ve Masihatlar* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1995).

⁶¹ bk. Celal Yıldırım, *Hutbe Müslümanlara Öğütler* (Ankara: Güney Matbaası, 1966).

⁶² bk. Osman Şekerci, *Hutbeler* (İstanbul: Şamil Yayınevi, 1976).

⁶³ Şekerci, *Hutbeler*, 288-291.

⁶⁴ bk. Es-Seyyid Osman Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler* (İstanbul: Nasihat Yayınları, 2006), 93-95.

⁶⁵ bk. Süleyman Ateş, *Hutbe* (Ankara: Fazilet Yayınları, 1967), 25,194,185,199,211,233.

hutbelerin sonlarında hutbenin bitirildiği zikredilmiştir. Zira ilk ciltte yer alan elli beş hutbenin altısında,⁶⁶ ikinci ciltte yer alan elli iki hutbenin ise on üçünde hutbenin biteceği bir şekilde söylenmiştir.⁶⁷ 1970'li yıllarda basılan Mehmet Emre'ye (ö. 2003) ait *Büyük Hutbe Kitabı* isimli eser doksan dokuz hutbeden müteşekkildir. Bu hutbelerden on sekizinde sözün bitirildiği ifade edilmiştir.⁶⁸ Bu kitapta diğerlerine nazaran farklı olan husus on sekiz örneğin hemen hepsinde benzer bir cümleyle hutbeye nihayet verilmiş olmasıdır.⁶⁹

Önce üç ayrı kitap olarak, 1981 yılında da tek cilt halinde İsmail Coşar tarafından hazırlanıp basılan *Minberden Müminlere* isimli hutbe kitabı 99 hutbeyi muhtevîdir.⁷⁰ Bu örneklerden yirmi üçünde hutbenin bitirildiği ifade edilirken yetmiş altı hutbede böyle bir ifade bulunmamaktadır. Bu kitaptaki hutbe örneklerinde bitirme cümleleri genellikle "Hutbemize âyet/hadis meâliyle veya konumuzla ilgili şiirle son verelim." şeklindedir.⁷¹ Kemal Güran (ö. 2009) tarafından hazırlanan *Hatiplere Hutbeler*⁷² kitabındaki hutbe örneklerinin birçoğunda sözün nihayete erdiğinin ifade edilmesi dikkat çekicidir. Öyle ki ilk ciltte otuz dokuz hutbe örneğinden yirmi ikisinde, ikinci ciltte elli iki hutbeden yirmi ikisinde hutbenin bitirildiği bildirilmiştir. Üçüncü ciltteki kırk dokuz hutbenin ise on sekizinde hutbeler sözün bitirildiği ifade edilerek tamamlanmıştır. Hutbe örneklerinin verildiği her üç ciltte de hutbeler genelde "Hutbemi/Hutbemizi ilgili âyetle/hadisle/şiirle/öğütlerle bitiriyorum/bitiriyoruz." şeklinde hitama erdirilmiştir.⁷³ Bitirme ifadesinin geçmediği diğer örneklerde ise hutbelerin dua, dilek ve temenni veya soru cümleleriyle bitirildiği görülmektedir.

Bütün bu hutbe kitaplarından aktarılan sonuca göre hutbe sonlarındaki söz konusu uygulamanın Cumhuriyet dönemi ilk hutbe örneklerinde hatta 1950'li yıllara kadar olmadığı ancak daha sonraki yıllarda hutbelere girdiği ve yükselen bir ivme halinde günümüze kadar geldiği ifade edilebilir.

⁶⁶ bk. Ömer Öztıp, *Süleymaniye'den Hitap* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1974), 1/119, 144, 155, 203, 263, 282.

⁶⁷ bk. Ömer Öztıp, *Süleymaniye'den Hitap* (İstanbul: Bahar Yayınevi, 1976), 2/55, 83, 90, 113, 121, 162, 173, 185, 196, 201, 208, 280, 314.

⁶⁸ Bu örnekler için bk. Mehmet Emre, *Büyük Hutbe Kitabı* (İstanbul: Çile Yayınevi, 1975), 25, 29, 54, 82, 87, 92, 113, 134, 177, 304, 326, 339, 348, 375, 379, 388, 410, 440.

⁶⁹ bk. Mehmet Emre, *Büyük Hutbe Kitabı*, 23-26, 27-30, 51-55, 79-83, 84-88, 89-93, 111-114, 132-135, 175-178, 302-305, 324-327, 337-340, 346-349, 373-376, 377-380, 385-389, 408-412, 437-441.

⁷⁰ bk. İsmail Coşar, *Minberden Müminlere (1-2-3)* (Ankara: Elif Matbaacılık, 1981).

⁷¹ Bu hutbeler için bk. Coşar, *Minberden Müminlere (1-2-3)*, 32, 36, 108, 132, 152, 156, 160, 172, 184, 192, 208, 220, 228, 232, 244, 248, 256, 260, 272, 280, 380, 411.

⁷² bk. Kemal Güran, *Hatiplere Hutbeler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994)1-2-3.

⁷³ Örnekler için bk. Güran, *Hatiplere Hutbeler*, 1/217, 2/41, 2/299, 3/88, 3/255.

4. Hutbeleri Güzel Bitirme Örnekleri

İslâm'ın ilk yıllarından bu yana irat edilen hutbelerin en önemli vasıflarından birisi hutbelerdeki Kur'an etkisidir. Hatta Cahiliye hitabetiyle İslâm sonrası hitabet arasındaki en bariz farkın hitabetin beslendiği zengin bir kaynak olarak Kur'an-ı Kerim ve etkisi olduğu dile getirilmiştir.⁷⁴ Allah'a hamd ve temcîd ile başlamayan hutbeye "el-betrâ" denilmiştir ki bu, içerisinde hayır olmayan, noksan hutbe anlamındadır. Kur'an âyetleriyle süslenmeyen ve Hz. Peygamber'e (s.a.v.) salât edilmeyen hutbeye de çirkin, yakışsız anlamında "şevhâ" adı verilmiştir.⁷⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber'in ilk hutbe örneklerinde de⁷⁶ görüldüğü üzere hatipler hutbelerinde mutlaka Kur'an'dan iktibas yapmışlardır. Nitekim günümüz uygulamasında hutbelerin bir âyet ve bir hadis üzerine ikame edilmesi vazgeçilmez bir nitelik haline gelmiştir. Konuyla ilgili bir âyet ve hadisle başlayan hutbelerin yine bir âyet veya hadis meâliyle bitirilmesi mümkündür.⁷⁷ Hatta hitabetle ilgili kitaplarda bir hutbenin planı verilirken sayılan maddelerden biri de hutbeye bir âyetle nihayet verilmesidir.⁷⁸ Dolayısıyla hutbenin bir âyet ya da hadisle bitirilmesi hutbe söz konusu olduğunda çok normal hatta belki de elzendir. Ancak âyet ve hadis aktarımı yapmadan önce hutbeye o âyet veya hadisle son verileceğinin beyan edilmesi şart olmadığı gibi hitabet kurallarına da uygun değildir.

Araştırma alanında kalan birçok hutbede âyet ve hadis aktarımları bu şekilde verilmiştir. Nitekim engellilerle ilgili hutbede Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir hadisi "Hutbemi Resul-i Ekrem'in (s.a.v) şu nasihatıyla bitiriyorum."⁷⁹ ön cümlesiyle verilmiştir. Yine "Hutbemi Allah Rasûlü'nün (s.a.v) mümini tarif ettiği şu hadis-i şerifi ile bitiriyorum."⁸⁰, "Hutbemi, Peygamberimizin (s.a.v) cami ve cemaate vefanın önemini ifade eden şu

⁷⁴ bk. Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn*, 170.

⁷⁵ Ebu Osman 'Amr b. Bahr Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdüsselam Hârûn (Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1998), 2/6; Nesim Sönmez, "Sadru'l-İslâm Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri", *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2018), 352-378; Hasan Kılıç, "Kevser Süresini Makâsıdu'l-Kur'an Merkezli Okuma", *İlahiyat Bilimlerinde Makâsüd*, ed. Yunus Kaplan (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023), 2/482.

⁷⁶ bk. Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn*, 171-172.

⁷⁷ İlk hutbe örneklerinde de hutbelerin âyet-i kerime ile bitirildiği görülmektedir. Hz. Ali'nin âyetle nihayete erdirdiği bir hutbe örneği için bk. Selahaddîn el-Hâdî, *el-Edebü fî Asri'n-Nübüvveti ve'r-Râşidîn*, 186-188.

⁷⁸ bk. Süleyman Doğdu, *Hitabet Rehberi* (Ankara: Kılıç Kitabevi, 1975), 85; Ahmet Yüzendağ, *Dini Hitabet ve Mesleki Uygulama* (Pars Matbaacılık, ts.), 62-63.

⁷⁹ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Engelleri Hep Birlikte ve Sevgiyle Aşalım", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (03 Aralık 2021).

⁸⁰ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Mümin Cana Yakındır", *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (10 Aralık 2021).

hadisi ile bitiriyorum.”⁸¹, “Hutbemi Rabbimizin şu âyetiyle bitiriyorum.”⁸² örnekleri bu cümledendir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayımladığı ilk hutbe kitabındaki bazı hutbeler de âyet veya hadisle nihayete erdiği halde bu şekilde bir olumsuzluk söz konusu değildir. Örneğin “Nezafet” başlıklı hutbe şu şekilde bir hadis-i şerif aktarımı ile nihayete ermektedir: Resul-i Ekrem Efendimiz bir hadis-i şeriflerinde “Din-i İslâm temizlik üzerine bina kılınmıştır. Temizlik imanın yarısıdır. Taharet ve nezafete riâyeti olmayan bir insanın imanı yarı yarıya noksandır” buyurmuşlardır.⁸³ Başka bir hadis-i şerif aktarımı ile nihayet bulan hutbe örneği de şöyledir: “Aleyhi’s-salât ü ve’s-selâm Efendimiz buyuruyorlar ki: Müminlerin imanca en kâmil olanları ahlâken en iyi olanlarıdır. Bir kul, ahlâkını güzelleştirmedikçe gayzını yenmedikçe, kendi nefsi için istediğini başkaları için de arzu etmedikçe iman-ı kâmil ashabından olamaz.”⁸⁴ Hadis-i şerif aktarımının bir başka şekli şöyledir: Bakınız Peygamberimiz Sallallahu Aleyhi ve Sellem Efendimiz ne buyuruyorlar: Muhakkak biliniz ki rızık kapısı arş-ı âladan yerin dibine kadar açıktır. Allah Teâlâ her kulunu sarf edeceği kuvvet ve himmetine, emeğine ve çalışkanlığına göre rızıklandırır.”⁸⁵ Ancak genel itibariyle bu kitapta hadis aktarımları “Efendimizin şu meâldeki hadis-i şeriflerine dikkat buyurunuz” uyarısıyla aktarılmış⁸⁶ aynı tarz, başka hatipler tarafından da kullanılmıştır.⁸⁷ Dolayısıyla hutbelerin bitiminde âyet ve hadis aktarımı yapılırsa da bunun artık son söz olduğunu söylemeye ihtiyaç yoktur.

Hutbelerin sonunda âyet veya hadisle söze nihayet vermenin farklı yolları mevcut olup bu hususa yayımlanmış hutbelere birçok örnek zikredilebilir:

“Her Müslümanın diğer Müslümana karşı canı, ırzı, malı haramdır.” meâlindeki hadis-i şerif, hayat-ı maneviyeye tecavüzün cinâî bir hareket olduğunu bildiriyor.”⁸⁸ “Kur’ân-ı Kerîm’de “Allah’ın dostları iyi bilsinler ki onlar için ne korku vardır. Ne de onlar mahzun ve me’yûs olurlar”

⁸¹ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Mümin Camiye Vefalıdır”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (01 Ekim 2021).

⁸² Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Kerbelâ’yı İbret Nazarıyla Okuyalım”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (13 Ağustos 2021); Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (20 Ağustos 2021).

⁸³ *Türkçe Hutbe*, 34-37.

⁸⁴ *Türkçe Hutbe*, 44-48.

⁸⁵ *Türkçe Hutbe*, 82-85.

⁸⁶ *Türkçe Hutbe*, 104-110, 121-125.

⁸⁷ bk. Ateş, *Hutbe*, 112; Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 205.

⁸⁸ Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/73-76.

buyuruluyor. Fakat işin en mühim ciheti, Allah Teâlâ'nın o yüce dostluğunu kazanmakta, rıza ve muhabbetini celbetmektedir. Dualarımızda Cenâb-ı Mevlâ'dan en çok dileğimiz, Tanrımızın rıza ve muhabbeti olmalıdır."⁸⁹ Helal ile yetinip haramdan sakınmak, gönül zenginliği vermesi için Allahu Teâlâ'ya duada bulunmak lazımdır. Peygamber Efendimiz şöyle dua ederlerdi: Ya Allah! Faydasız ilimden, (Allah'tan) korkmaz kalpten, doymak bilmeyen nefisten ve kabul olunmayan duadan sana sığınırım."⁹⁰ "Hali vakti yerinde olan aziz Müslüman! Hutbemizin başında okuduğum âyet-i celile ve hadis-i şerifle hacca davet olunuyorsun. Rasûlüllah bu daveti sana şöyle bildiriyor: "Ey nâs, Cenab-ı Hak size haccı farz kıldı. Binaenaleyh onu îfâ ediniz."⁹¹ "Muhterem Müslümanlar! Mi'rac-ı Peygamberî, gayba iman edenler ve etmeyenler için bir imtihan olmuştur. İsrâ sûresinde, "Ya Muhammed! Sana gösterdiğimiz temaşayı sırf insanlara bir imtihan olsun diye yaptık." buyurulmuştur."⁹² "Unutmayalım ki "Sözlerin en doğrusu, Allah'ın kitabıdır. Rehberliğin en güzeli, Muhammed'in rehberliğidir."⁹³ "Şuna da dikkat etmek gerek ki evlat terbiyesi şiddet ve kasvetle olmaz. Peygamberimiz buyururlar ki: "Evladınıza ikram ve ihsan ile muamele ediniz, terbiyelerini iyi veriniz. Zira onlar Allah tarafından size hediyedir."⁹⁴ "Yüce dinimizin bize şu tenbihleri de ölünceye kadar kulağımıza küpe olmalıdır: "Kim Allah'a ve Âhiret gününe inanıyorsa hayırlı söz söylesin. Bunu yapamadığı takdirde hiç olmazsa sussun."⁹⁵ "Hakkın dergâhına sığınalım. O, bağışlayıcı ve esirgeyicidir. Uzanan eli boş çevirmez. Şu hadis-i şerifi de daima hatırdta tutalım. Hz. Peygamber buyuruyor: Hiçbiriniz beni nefsinden, babasından, atasından, çocuğundan ve bütün insanlardan fazla sevmedikçe tam iman etmiş olmazsınız."⁹⁶ Muhakkak biliniz ki "Rabbimiz Allah'tır deyip de doğruluğa sarılan için ne dünyada ne de ukbâda korku yoktur. Hüzün, keder yoktur. Onlar imanlarının, istikametlerinin mükafatı olmak üzere müebbeden cennetlidir."⁹⁷

İlk hutbelerden bu yana âyet veya hadis aktarımından sonra belki de en çok kullanılan hutbeye son verme yöntemi sözün ruhuna uygun bir dua

⁸⁹ Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/181-184.

⁹⁰ Mehmet Emre, *Büyük Hutbe Kitabı*, 155-159.

⁹¹ Coşar, *Minberden Müminlere (1-2-3)*, 333-336.

⁹² Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 53-55.

⁹³ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Peygamberimizin Ahlakı Kur'an'dı", dinhizmetleri.diyaret.gov.tr (18 Şubat 2022).

⁹⁴ Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 89-90.

⁹⁵ Yıldırım, *Hutbe Müslümanlara Öğütler*, 137-139.

⁹⁶ Ateş, *Hutbe*, 31-34.

⁹⁷ Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 258.

ile hutbeyi bitirmektir. Bu konuda ilgili hutbe kitaplarında birçok örnek bulmak mümkündür. Özellikle Şerefettin Yaltkaya tarafından hazırlanan hutbe örneklerinde bütün hutbeler konuyla mütenasip bir dua ile bitirilmiştir.⁹⁸ Hutbenin sonunda edilecek dua için de “Hutbemi bir dua ile bitiriyorum.” şeklinde bir ön açıklamaya gerek olmayıp dualar farklı şekillerde sözün bitirildiği hissettirilerek hutbenin sonuna dahil edilebilir. Yayınlanmış hutbelerde bu yöntemin de birçok örnekleri mevcuttur:

“Cenâb-ı Hak cümlemizi feriza-i salâtu layık-ı veçhile edâya muvaffak olan zümre-i sâlihîne ilhak buyursun.”⁹⁹ Hak Teâlâ ve tekaddes hazretleri cümlemizi mekârim-i ahlâk ile muttasif olan mütevazı kullarından eyleye”¹⁰⁰ “Cenâb-ı Hak cümlemizi Rasûl-i Ekrem hazretlerine bi hakkın ittibâ eden zümre-i ebrâra ilhâk buyursun. Âmin.”¹⁰¹ “Cenâb-ı Hak cümlemizi kalp gözleri açık, yolları tarîk-i müstakîm olan ve hidâyet bulan kullarından eylesin.”¹⁰² “Allah cennet kapılarının açılıp cehennem kapılarının kapandığı şu mübarek ayda, milletimize ve bütün Müslümanlara feyiz ve bereketle, refah ve saadetler, sağlık ve esenlikler ihsan buyursun...”¹⁰³ “Cenâb-ı Hak keseceğimiz kurbanlarımızı ind-i ilahîsinde kabul buyurup dünyevî ve uhrevî hayırlar ve saadetler ihsan buyursun.”¹⁰⁴ “Önderimiz Kur’an, örneğimiz Resûl-i zîşan kazancımız rahmet ve ğufrân olsun derken bizlere daima iman ve ihlâs hazvası içinde yaşamak nasip etmesini Cenâb-ı Haktan niyaz ederim.”¹⁰⁵ Değerli Müminler! Son zamanların en kurak günlerini yaşıyoruz. Kar ve yağmur olarak tecelli edecek ilahi rahmete muhtacız. Geliniz, hep birlikte Rahmân ve Rahîm olan Rabbimize yakaralım. Ey merhameti bol Allah’ım! Acziyetimizi sana arz ediyoruz. Bizlerden rahmetini esirgeme. Allah’ım! Semadan rahmet damlalarını indiren Sensin. Üzerimize bereketli kar ve yağmur indir. Topraklarımızı ve bizi suya hasret bırakma. Âmin!¹⁰⁶ “Bize yakışanın şükür olduğunu ve şükürün nimetleri artırdığını unutmayalım. Nankörlükten, şükürsüzlükten ve kanaatsizlikten Allah’a sığınalım. Peygamber Efendimizin bize öğrettiği şu duayı dilimizden

⁹⁸ bk. Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*.

⁹⁹ *Türkçe Hutbe*, 54-57.

¹⁰⁰ *Türkçe Hutbe*, 223-226.

¹⁰¹ *Türkçe Hutbe*, 135-139.

¹⁰² Yaltkaya, *Hatiplik ve Hutbeler*, 110-113.

¹⁰³ Yıldırım, *Hutbe Müslümanlara Öğütler*, 143.

¹⁰⁴ Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 68.

¹⁰⁵ Öztop, *Süleymaniye’den Hitap*, 1974, 1/250-254.

¹⁰⁶ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Besmele: Bereketle Açılan Kapı”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (06 Ocak 2023).

düşürmeyelim: “Allah’ım! Seni zikretmek, sana şükretmek ve sana güzelce ibadet etmek için bana yardım eyle!”¹⁰⁷

Hutbelerin, hutbe boyunca anlatılan konuyla mütenasip dilek, temenni ve emir cümleleriyle bitirilmesi de çok yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu yöntem için de birçok örnekler verilebilir:

“Ey Müslüman kardeşler! Evladınıza Allah korkusu, din ruhu aşılaysın ki ahlâkını şerefini, mukaddesatını kurtarasınız. Kendinize ve milletinize itaat eder ve vatanınızı kurtarmakta can verir bir evlat yetiştirmiş olursunuz.”¹⁰⁸ “Öyleyse Allah’ın emirlerine muhalefetten sakınalım. Peygamber Efendimizin çağırdığı yola gidelim.”¹⁰⁹ “Görülüyor ki Kur’ân-ı Kerim’i okumanın, öğrenmenin onunla amel etmenin mükafatı bu derece büyüktür. İhmal etmenin, ondan uzak kalmanın cezası da o derece korkunçtur. Onun için bütün varlığımız pahasına bu cezayı silelim ve bu mükafata erelim Aziz Müminler.”¹¹⁰ “Yalnız Allah rızası için verdiğimiz ve vereceğimiz zekâtlarımız ruhlarımızı günah kirlerinden, kalplerimizi cimrilik paslarından, nefislerimizi ihtiras ateşlerinden mallarımızı hakkımızda tehlike ve âfet olmaktan muhafaza buyursun.”¹¹¹ “Aziz kardeşlerim, namazımızı böyle kılalım; çocuklarımızı vaktinde namaza alıştıralım. Yoksa ilahi sorumluluktan kurtulamayız.”¹¹² “Analarımızın, babalarımızın hayatını ganimet bilelim, onların rızalarını almaya çalışalım.”¹¹³ Paylaşalım sevgi ve muhabbeti. Giderelim hüznü ve kederi. Zekât ve sadaka köprüleri kuralım. Cömertlik kaplasın her yanımızı. Cimrilik uzak olsun bizden. Kardeşliğimizi daim kılalım, iyiliği yayalım el birliğiyle. Huzur ve güven sarsın etrafımızı. Yardımlaşma ve dayanışma ruhu düsturumuz olsun. Ramazan-ı şerifimiz mübarek olsun.¹¹⁴

Hutbelerin yine konuyla mütenasip ihtar ve uyarı cümleleriyle bitirilmesi mümkün olup bu da kullanılan yöntemlerden biridir. Bazı örnekler şu şekildedir:

“Her hükmü ayn-ı hikmet her emir ve nehyi insanlar için mahz-ı saadet olan din-i İslâm içkiyi kat’î olarak haram kılmıştır. Binaenaleyh dinine

¹⁰⁷ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Şükür Sana Ey Şekûr”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (06 Mayıs 2022).

¹⁰⁸ Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 71-72.

¹⁰⁹ *Türkçe Hutbe*, 129-134.

¹¹⁰ Öztöp, *Süleymaniye’den Hitap*, 1974, 1/91-94.

¹¹¹ Öztöp, *Süleymaniye’den Hitap*, 1976, 2/103-108.

¹¹² Coşar, *Minberden Müminlere (1-2-3)*, 30.

¹¹³ Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 195.

¹¹⁴ Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Ramazan ve Dayanışma”, *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr* (24 Mart 2023).

hürmeti olan, vücudunun sıhhatini arzu eden, ailesinin refahını, neslinin bekasını, milletinin kuvvetli olmasını isteyen bir âdem hiçbir zaman içki kullanamaz.”¹¹⁵ “Müslümanların üzerine yük olan, kendi çalışmayıp hayatını başkalarının çalışmasında arayan kimse kendisine başka günah aramasın. Bu günah ona yeter.”¹¹⁶ “Cemaat-i Müslimin! Yalancılığın kötülüğü hakkında Peygamberimizin mübarek sözlerini saatlerce söylesek yine bitiremeyiz. Ne hacet! Bir Müslüman için en kıymetli şey iman değil midir? Mademki yalan ile imanın bir arada eşleşemeyeceğini Peygamberimiz haber vermişlerdir. O halde hakiki bir Mümin yalan söyleyemez.”¹¹⁷ “Helal varken haramla, itaat varken isyanla, saadet varken felaketle rahmet varken azapla uğraşmaktan yüce Rabbimize sığınıp içkiye yaklaşmayalım.”¹¹⁸ “Binaenaleyh din kardeşinin ayıbını ıslah etmek için dînen emrolduğunuz yoldan gidiniz; tatlı dil ile hâlisane onu doğru yola sevk ediniz. Onun hoşlanmayacağı bir şekle sülûk etmeyiniz, tatlı dilli olunuz. Elinizle olduğu gibi dilinizle de kimseye zarar vermeyiniz.”¹¹⁹

Hutbeleri kısa ve özlü cümleler veya bazı alıntılarla bitirme metodu da yaygın bir yöntem olup bu konuda Güzelyazıcı'nın hutbeleri örnek mahiyetindedir. Nitekim onun hutbelerinde özlü ve kısa spot cümlelerin kullanımı hatta hutbe sonlarının bu şekilde bitirilmesi dikkat çekici mahiyettedir. Bazı örnekler şu şekildedir: “Hak yolcuları olunuz. Çünkü her yol döne dolaşa Allah'a varır. Rehberimiz iman, nurumuz Kur'an, âkîbetimiz dîdâr ve rıdvan olsun.”¹²⁰ “Nurlu ufuklar Müminlerin, aevli karanlıklar kâfirlerindir.”¹²¹ “Saadetli sonuç müttekîlerindir.”¹²² “İman aşkımız, Kur'an ışığımız olsun”.¹²³

Özlü ve kısa cümlelerle hutbelerin nihayete erdirilmesi örneklerini diğer hutbe kitaplarında da fazlasıyla görmek mümkündür:

“Çalışan semeresini görür. Çalışmayan dünya ve ahirette hüsranda kalır.”¹²⁴ “Rızay-ı Hak için yapılan muâvenetler ind-i İlâhîde asla zâyi

¹¹⁵ *Türkçe Hutbe*, 193-197.

¹¹⁶ *Türkçe Hutbe*, 86-89.

¹¹⁷ Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/89-93.

¹¹⁸ Öztop, *Süleymaniye'den Hitap*, 1976, 2/186-191.

¹¹⁹ Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 25-27.

¹²⁰ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/588.

¹²¹ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/314.

¹²² Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/393.

¹²³ Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*, 1970, 2/201.

¹²⁴ *Türkçe Hutbe*, 100-103.

olmaz."¹²⁵ "İbadet ancak temiz olarak yapılır. Allah da temiz olanları sever."¹²⁶ "Allah Müminlerin her zaman dostu, kâfir ve münafıkların da ebedi düşmanıdır."¹²⁷ "Hiçbir zaman unutmayalım ki: Hakk'ın daveti camiden duyulur. Tevhit inancı camiden yükselir. Gönüllere şifa camiden verilir. İbadetlerin feyzi camiden alınır. Kötülüklerin yolu da camiden kesilir."¹²⁸ "Kalbiniz hikmetle dola. Lisanınız hikmet kanalı ola. Mevlâna der ki: Bu dünya bir zindan bizler de içindeki mahpuslar. Del zindanın duvarını kurtar kendini."¹²⁹ O halde ey müminler, Allah'tan korkun, alaydan sakının, şakadan çekinin, Kur'an'la konuşun, Müslümanca yaşayın."¹³⁰ "Yapacağımız iş: vazife. Hazırlanacağımız iş: hesap."¹³¹

Hutbeleri konuya uygun dikkat çekici bir örnek ve benzetme ile bitirmek de mümkündür. Bunun da birçok örnekleri zikredilebilir:

"Şeytan için bir âlimin vücudu (varlığı), bir âbidin vücudundan tehlikelidir; çünkü biri yalnız kendini kurtarmak için uğraşır diğeri İslâmiyet'i kurtarmak, Müslümanlara hizmet etmek gayesiyle çalışır."¹³² "İman sönmeyen güneşiniz, ihlas şaşmayan hedefiniz olsun."¹³³ "Aziz cemaat! Bedenimize göre gıda ne ise, ruha göre de ilim odur."¹³⁴ "Kur'an Allah Teâlâ'nın gökten yere uzattığı ilahi bir iptir. Ona yapışan kurtulur ve felahı bulur."¹³⁵ "Borcunu güzellikle verip de alacağında şiddetle davrananlar yahut borcunu öfke ile, güçlkle verip de alacağında iyi huylu görünenler insani meziyetlerden mahrum sayılırlar."¹³⁶ "Peygamber Efendimize bir adam gelerek kalbinin kasvetinden dert yandı. Rasûlüllah Efendimiz buyurdular ki: Kalbinin yumuşamasını, arzularına erişmeyi sever misin? Yetimi esirge, başını sıvazla ve kendi yemeğinden ona da yedir. Kalbin yumuşar ve arzuna nail olursun. Yeryüzündekilere acıyınız ki gökyüzündekiler size acınsınlar. Sev ki sevilesin. Yetimi koru ki mele-i âlâda övülesin."¹³⁷ "İyi biliniz ki anasını babasını horlayan âdemin evladı da fena örnek almış olur. Ana baba horlamayı daha küçüklükten öğrenmiş bulunur. Sırası gelince o da

¹²⁵ *Türkçe Hutbe*, 126-128.

¹²⁶ bk. Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 8-10.

¹²⁷ Öztöp, *Süleymaniye'den Hitap*, 1974, 1/54.

¹²⁸ Öztöp, *Süleymaniye'den Hitap*, 1976, 2/56-60.

¹²⁹ Ateş, *Hutbe*, 77-79.

¹³⁰ Öztöp, *Süleymaniye'den Hitap*, 1976, 2/281-285.

¹³¹ Yaprak, *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Hutbeler*, 2/132.

¹³² Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 61-62.

¹³³ Öztöp, *Süleymaniye'den Hitap*, 1974, 1/34.

¹³⁴ Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 149.

¹³⁵ Mehmet Emre, *Büyük Hutbe Kitabı*, 151-154.

¹³⁶ Akseki, *Yeni Hutbelerim*, 1-2/291-294.

¹³⁷ Mehmet Emre, *Büyük Hutbe Kitabı*, 160-163.

öğrendiğini yapar. Bu dünya etme bulma dünyasıdır. Kişi ettiğinin cezasını er geç görse gerektir.”¹³⁸ “Pazara çıkarken, lokantaya girerken, otobüse binerken, mahcup olmayayım diye cebinde para olup olmadığını düşünen günümüz insanına, biraz da ahiret yolculuğu için amelleri olup olmadığını düşünmelerini tavsiye ederim. Allah müminlerin dostu, imansız ve amelsizlerin ebedi düşmanıdır!”¹³⁹ “Katiyetle bilelim ki: Allah’a inanmayan kalp ölü, İslâm’ı kabul etmeyen akıl hasta, Kur’an’ı duymayan kulak sağır, Peygamberi görmeyen göz kör, onun yolunda yürümeyen ayak topal ve Allah Rasûlü’nün sünnetini terk eden mümin divanedir.”¹⁴⁰ “Unutmayalım ki: mekânı çorak toprak, yastığı kara taş da olsa, oruçlunun uyku yeri cennet bahçesidir.”¹⁴¹

Hutbe sonlarının yine anlatılan konuyla ilgili etkili bir soru cümlesiyle bitirilmesi de mümkündür. Bu konuya şu örnekler zikredilebilir:

“Yarın Allah huzurunda hesaba çekildiğimiz zaman şu hususları cevaplandırmak zorundayız: 1. Ömrün nasıl geçtiğini, 2. Gençliğini ne ile yıpratıldığını, 3. Malını nerede kazanıp nereye sarf ettiğini, 4. Bildiğiyle ne yaptığını. Şimdi düşünelim. Ölümü ve bu dört şeyi cevaplandırmaya hazır mıyız?”¹⁴² “Ey kurban kesmek kendine vacip olan Müslümanlar! Sakın bu yıllarda kurban kesmem, kurban pahalıdır demeyin. Peygamber Efendimiz “Hali vakti yerinde olup da kurban kesmeyen sakın bizim camimize yaklaşmasın” buyurmuşlardır. Anlayana göre bu ne ağır bir sözdür. Ne acı bir azardır. Birkaç lirayı kıyamayıp da peygamberinden böyle acı bir söz işitmeye razı olan kimse acaba ne yüzle ahirette şefaata umar? Acaba ne suretle ben o peygamberin ümmetiyim diye gezer?”¹⁴³ “İnsanın kıymeti iman, ibadetlerin cevheri ihlas, saadetlerin en büyüğü de Allah rızasıdır. Şu ulvî mabetlere bunları kazanmak ve olgunlaştırmak için toplanmadık mı?”¹⁴⁴ “İşte bunun içindir ki Cenab-ı Hakk bir kudsî hadiste “Oruç benim içindir, mükafatını ben vereceğim” buyurmuştur. Bir Mümin için bu müjdeden daha büyük saadet olur mu? Bu ilahi müjdenin şahıslarında tecellisini sağlayabilenlere ne mutlu!”¹⁴⁵ “Kur’ân-ı Kerîm’de namaz vakitlerini geçiren

¹³⁸ *Türkçe Hutbe*, 65-69.

¹³⁹ Öztop, *Süleymaniye’den Hitap*, 1974, 1/40-45.

¹⁴⁰ Öztop, *Süleymaniye’den Hitap*, 1976, 2/128-133.

¹⁴¹ Öztop, *Süleymaniye’den Hitap*, 1976, 2/236-241.

¹⁴² Şekerci, *Hutbeler*, 110.

¹⁴³ *Türkçe Hutbe*, 247-253.

¹⁴⁴ Öztop, *Süleymaniye’den Hitap*, 1974, 1/86-90.

¹⁴⁵ Hulûsi-i Dârendevî, *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*, 119.

musallilerin vay haline" buyuruluyor; ya hiç kılmayanların hali ne olacak acaba?"¹⁴⁶

Hutbeler, "bir şiir ile bitiriyorum" ilavesi olmaksızın şiir ile de bitirilebilir. Şiir, hutbe başında ve içeriğinde de kullanılmakta ve özellikle Mehmet Emre'ye ait hutbelerde olabildiğince şiirden faydalandığı görülmektedir. Bu konunun bazı örnekleri şu şekildedir:

"Hile ile kazanılan mal bir felakete kurban gider: ateş yakar, su götürür, zelzele yıkar. Az kazanalım, öz kazanalım: "İnsana sadakat yakışır görse de ikrah/ Yardımcısıdır doğruların Hazreti Allah."¹⁴⁷ Bu konuya farklı bir örnek ise hutbe sonunda aktarılan hadis-i şerifin şiirleştirilerek verilmesidir: "Rasul-i Ekrem'in (s.a.v.) şu mübarek sözleri kulaklarımızda küpe, yollarımıza ışık olsun: "Kıyamet kopar görsen, elinde de bir ağaç/ Mümkünse dikmek için durmadan toprağı aç."¹⁴⁸

Sonuç

Dini hitabet bakımından her hafta zorunlu olarak irat edilen cuma hutbelerinin hitabet kurallarına uygun etkili giriş ve bitiriş örneğinin iyi kurgulanması ve gerek hazırlanma gerekse sunum itibarıyla hitabet sanatının hususiyetlerinin dikkate alınması önem arz etmektedir. Zira kısa konuşma örnekleri olan hutbelerde bu husus, verilmek istenen mesajın etkisini artıracaktır. Hatibin, "Artık sözümü burada bitiriyorum." diyerek konuşmasını bitirmesinin, hitabet sanatıyla ilgili eserlerde çok hoş karşılanmadığı görülmektedir. Buna rağmen camilerde okunan hutbelerde birçok hutbeye "Hutbemi bitiriyorum." şeklinde nihayet verildiği gözlemlenmiş ve yapılan araştırma neticesinde bu husus somutlaşmıştır. Zira iki yıl içinde okunan hutbelerin yarısından fazlasında, sözün bu şekilde bitirildiği ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada sözü hafiflettiği düşünülen bu uygulamanın doğru olmadığı ortaya konulmaya çalışılmış ve ilgili hutbe kitaplarından istifadeyle sözün nasıl nihayete erdirilebileceğine dair örnekler sunulmuştur. Söze başlama ve nihayet vermenin incelikleriyle başlangıç ve bitiriş arasındaki estetik sunumun adı olan hitabet sanatında başlangıç ve sunum kadar söze son verme anlamındaki finalin de vurgulu olması önem arz etmektedir. Bu öneme binaen hutbe konusuyla ilgili bir âyet veya hadis, dua, özdeyiş, atasözü ve şiir ile hutbeler sonlandırılabilir. Ayrıca konuyla

¹⁴⁶ Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*, 11-12.

¹⁴⁷ Ateş, *Hutbe*, 98-102.

¹⁴⁸ Ateş, *Hutbe*, 113-117.

mütenasip kısa ve özlü, akılda kalıcı cümlelerle etkili bir örnek veya dilek, temenni, uyarı cümleleriyle de hutbelere son verilebilir.

Kaynakça

- Akın, Erhan - Karakaya, Muhamed. "Hutbelerde Kullanılan Dil Üzerine Bir İnceleme". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 33/3 (26 Eylül 2023), 1159-1171. <https://doi.org/10.18069/firatsbed.1296431>
- Akseki, Ahmet Hamdi. *Yeni Hutbelerim*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1966.
- Alevî, Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el-. *Riâyetü Hâli'l-muhâtab fi Ehâdisi's-Sahihayn-Dirâse Belâğiyye Tahlîliyye*. Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1428.
- Ateş, Süleyman. *Hutbe*. Ankara: Fazilet Yayınları, 1967.
- Baş, Mehmet Şamil. "Sözü Güzel Söylemenin Toprağını İşlemek". *Hatibin Hitabeti*. ed. İmran Çelik vd. 19-50. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.
- Bulut, Mehmet. "Başkanlığın Hutbe Kitapları: Yeni Hutbelerim ve Diğerleri". *Diyanet Aylık Dergi* 346 (Ekim 2019), 30-33.
- Câhız, Ebu Osman 'Amr b. Bahr. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. Abdüsselam Hârûn. Mısır: Mektebetü'l-Hancî, 1998.
- Carnegie, Dale. *Söz Söylemek ve İş Başarmak Sanatı*. çev. Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Ahmet Halit Kitabevi, 5. Basım, 1949.
- Ceyhan, Semih. "Yeşil, Şemseddin". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 43/491-492. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Coşar, İsmail. *Minberden Müminlere (1-2-3)*. Ankara: Elif Matbaacılık, 1981.
- Çetin, Abdurrahman. *Kur'an Okuma Esasları*. Bursa: Emin Yayınları, 2010.
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Baba cennete açılan kapı". *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 23 Haziran 2023. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Baba,%20Cennete%20A%C3%A7%C4%B1lan%20Kap%C4%B1.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Besmele: Bereketeye Açılan Kapı". *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 06 Ocak 2023. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Besmele%20Bereketeye%20A%C3%A7%C4%B1lan%20Kap%C4%B1.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Engelleri Hep Birlikte ve Sevgiyle Aşalım". *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 03 Aralık 2021. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Engelleri%20Hep%20Birlikte%20ve%20Sevgiyle%20A%C5%9Fal%C4%B1m.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Hayat Rehberimiz Kur'an". *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 04 Kasım 2022. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Hayat%20Rehberimiz%20Kur'an.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Hutbeler". Erişim 08 Ağustos 2023. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/kategoriler/yayinlarimiz/hutbeler>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. "Kerbela'yı İbret Nazarıyla Okuyalım". *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 13 Ağustos 2021. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/Kerbela%CC%82'y%C>

4%B1%20I%CC%87bret%20Nazar%C4%B1yla%20Okuyal%C4%B1m.pdf

- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Kurban; Tevhidin Sembolü, İslâm’ın Şiârı”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 16 Temmuz 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Kurban%20Tevhidin%20Sembol%C3%BC,%20%C4%B0slam'%C4%B1n%20%C5%9Eiar%C4%B1.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Mümin Camiye Vefalıdır”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 01 Ekim 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/M%C3%BCmin%20Camiye%20Vefal%C4%B1d%C4%B1r.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Mümin Cana Yakındır”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 10 Aralık 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/M%C3%BCmin%20Cana%20Yak%C4%B1nd%C4%B1r.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Müslüman İşini Sağlam ve Güzel Yapar”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 20 Ağustos 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/M%C3%BCsl%C3%B Cman%20%C4%B0%C5%9Fini%20Sa%C4%9Flam%20ve%20G%C3%B Czel%20Yapar.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Önce Tedbir Sonra Tevekkül”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 11 Kasım 2022. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/%C3%96nce%20Tedbir%20Sonra%20Tevekk%C3%BCl.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Peygamberimizin Ahlakı Kur’an’dı”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 18 Şubat 2022. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Peygamberimizin%20Ahlak%C4%B1%20Kur%27an%27d%C4%B1.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Ramazan ve Dayanışma”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 24 Mart 2023. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Ramazan%20ve%20Dayan%C4%B1%C5%9Fma.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Şükür Sana Ey Şekûr”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 06 Mayıs 2022. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/%C5%9E%C3%BCk%C3%BCr%20Sana%20Ey%20%C5%9Eek%C3%BCr.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Takva, Hayâ ve Tesettür”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 16 Eylül 2022. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Takva,%20Haya%20ve%20Tesett%C3%BCr.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Ticaret Hayatında Helal Haram Bilinci”. *dinhizmetleri.diyamet.gov.tr*. 17 Eylül 2021. <https://dinhizmetleri.diyamet.gov.tr/Documents/Ticaret%20Hayat%C4%B1nda%20Helal%20Haram%20Bilinci.pdf>

- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Üç Aylar: Rahmet ve Mağfiret Vesilemiz”. *dinhizmetleri.diyaret.gov.tr*. 28 Ocak 2022. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/%C3%9C%C3%A7%20Aylar,%20Rahmet%20ve%20Ma%C4%9Ffiret%20Vesilemiz.pdf>
- Doğdu, Süleyman. *Hitabet Rehberi*. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1975.
- Güran, Kemal. *Hatiplere Hutbeler*. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1994.
- Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref. *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1966.
- Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref. *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*. İstanbul: Çeltüt Matbaacılık, 1970.
- Hulûsi-i Dârendevî, Es-Seyyid Osman. *Şeyh Hâmid-i Veli Minberinden Hutbeler*. İstanbul: Nasihat Yayınları, 2006.
- İbn ‘Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdirabbih b. Habîb el-Kurtubî el-Endelüsî. *el-‘İkdü’l-ferid*. Beyrut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1983.
- Kandemir, M. Yaşar. “Cevâmiu’l-kelim”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7/440. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- Kara, Mehmet. *Mushaflarda Alametler (Türkiye Örneği)*. Ankara: İlahiyât, 2023.
- Keyifli, Şükrü. “Hutbe ve Vaazların Dili ve Üslubuyla İlgili Yaşanan Olumsuzluklar”. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (30 Eylül 2019), 25-41. <https://doi.org/10.5281/ZENODO.3463529>
- Kılıç, Hasan. “Kevser Sûresini Makâsıdu’l-Kur’ân Merkezli Okuma”. *İlahiyat Bilimlerinde Makâsıd*. ed. Yunus Kaplan. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2023.
- Koçyiğit, Talat. *Hutbeler Sohbetler Va’z ve Masihatlar*. Ankara: Kılıç Kitabevi, 1995.
- Kurtulmuş, Numan. *Cuma ve Bayram Hutbeleri*. İstanbul: Fatih Matbaası, 1970.
- Mehmet Emre. *Büyük Hutbe Kitabı*. İstanbul: Çile Yayınevi, 1975.
- Muallimoğlu, Nejat. *Bütün Yönleri ile Hitabet*. İstanbul: Avcı Ofset Matbaacılık, 5. Basım, 1998.
- Özdeğirmenci, Saliha. *Hiz. Peygamberin Hutbe ve Hitabeleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Özdeğirmenci, Saliha. “Hz. Peygamber’in Hutbelerinde Tarihsel Bağlam: Mekke’de İlk Hitap”. *Baberti* 18 (2023), 1-25.
- Öztop, Ömer. *Süleymaniye’den Hitap*. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1974.
- Öztop, Ömer. *Süleymaniye’den Hitap*. İstanbul: Bahar Yayınevi, 1976.
- Runyun, Mustafa. *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*. İstanbul: Kader Yayınları, 1966.
- Selahaddîn el-Hâdî. *el-Edebü fi Asri’n-Nübüvveti ve’r-Râşidîn*. Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1987.
- Sönmez, Nesim. “Cahiliyye Döneminde Hitabet”. *e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar*

Dergisi 8/2 (2016), 820-840.

Sönmez, Nesim. "Sadru'l-İslam Döneminde Hitabet Türleri ve Temel Özellikleri". *e-Şarkiyat İlmî Araştırmaları Dergisi* 10/1 (2018), 352-378. <https://doi.org/10.26791/sarkiat.341916>

Şekerci, Osman. *Hutbeler*. İstanbul: Şamil Yayınevi, 1976.

Uzun, Mustafa. "Türk Hitabet Tarihine Genel Bir Bakış". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19 (2000), 145-169. <https://doi.org/10.15370/muifd.92037>

Yaltkaya, M. Şerefettin. *Hatiplik ve Hutbeler*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi ve Matbaası, 1946.

Yaprak, Tahsin. *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Dini Ahlaki Hitabeler*. Ankara: Kardeşler Kitabevi, 1964.

Yaprak, Tahsin. *Sesleniş Hacı Bayram Camiinden Hutbeler*. Ankara: Kardeşler Kitabevi, 1968.

Yaşaroğlu, Kamil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (15 Ocak 2016), 93-107.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Âmentü Şerhi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*. 30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

Yeşil, Şemseddin. *Divanü'l-huteb: İslâmın Ruhunu, Kâinatın Gidişini Bildiren Hutbelerim*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 2. Basım, 1976.

Yıldırım, Celal. *Hutbe Müslümanlara Öğütler*. Ankara: Güney Matbaası, 1966.

Yılmaz, Muhammet. "Hz. Peygamber'in Hitabeti". *Hatibin Hitabeti*. ed. İmran Çelik vd. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2024.

Yüzendağ, Ahmet. *Dini Hitabet ve Mesleki Uygulama*. Pars Matbaacılık, ts.

Türkçe Hutbe. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1928.